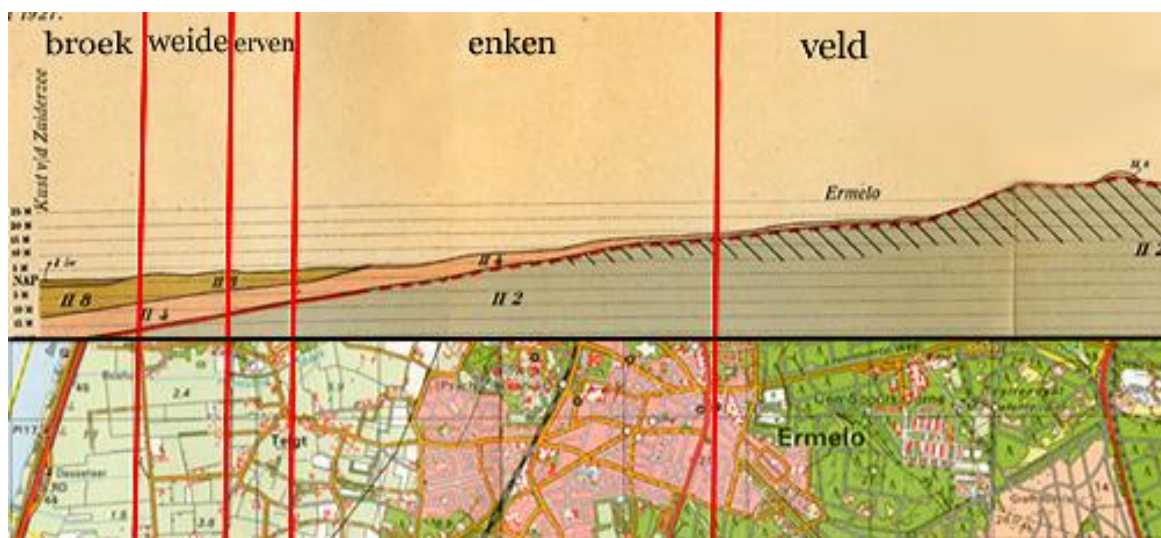

Over engen, weiden, broeken en velden

Wanneer we proberen ons een voorstelling te maken van ons leefgebied in vroeger tijd, dan valt dat niet mee. Allereerst is er een hele brede schakering aan landschappen. En wat versta je onder 'vroeger tijd'? De periode waarin de mens zijn stempel drukte op het landschap beslaat duizenden jaren. Beperken we ons tot het wat lagergelegen gebied aan de westkant van Ermelo, dan wordt daar ook al twaalf eeuwen geleefd, landbouw bedreven en grond in cultuur gebracht. In allerlei publicaties is de laatste decennia duidelijk tot uitdrukking gekomen dat door de tijd heen voortdurend ontwikkelingen plaatsvonden. Het beeld van de Veluwe boer die van generatie op generatie dezelfde dingen op dezelfde wijze deed is grondig bijgesteld. Ook hier probeerden de boeren het wel met andere gewassen of pasten zij een andere omschakeling toe wanneer de tijden dat eisten. Uiteraard met de nodige behoedzaamheid, want grote risico's konden zij zich niet permitteren. Het is goed het voorgaande in het oog te houden bij lezing van dit artikel.

Het Veluwe boerenbedrijf

Degenen die zich hier ooit blijvend vestigden als landbouwers waren goed op de hoogte van de mogelijkheden van een gebied. Die mogelijkheden waren ook bepalend voor het soort bedrijf. Het boerenbedrijf op de zandgronden en dus ook op de Veluwe was vanouds een gemengd bedrijf. Men produceerde in de eerste plaats voor eigen gebruik. Weiland had men voor enig vee dat zuivel en vlees leverde en voor paarden of ossen die voor trekkracht zorgden. Die dieren zorgden natuurlijk ook voor mest. Het schrale bouwland had veel mest nodig en dat werd met name geleverd door de schaapskudde waarover elke boerderij beschikte. De schapen vonden hun voedsel op de uitgestrekte heidevelden. 's Nachts deponeerden zij de mest in de schaapskooien. De boer vermengde deze met heideplaggen die op de velden werden gestoken en bemestte nadien met dit mengsel zijn velden. Vanwege de twee genoemde belangrijke functies van de heidevelden, in deze regio meestal 't veld genoemd, kon men deze niet ongelimiteerd ontginnen. Er moet een vrij vaste verhouding zijn geweest tussen veldgronden en cultuurgronden. Door deze bedrijfsvoering ontstonden echter ook veel zandverstuivingen die die verhouding verstoorden.

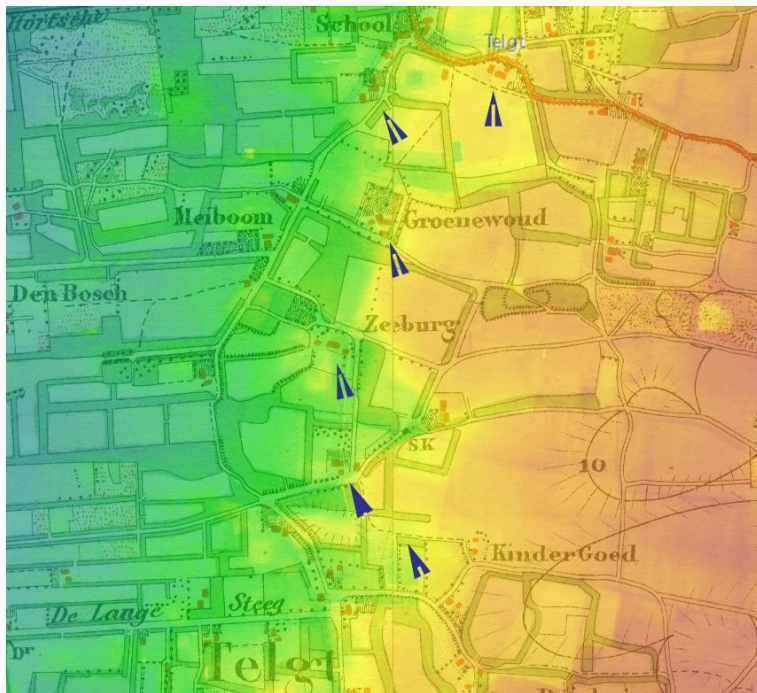

Boven een oude geologische kaart die een dwarsdoorsnede geeft van Zuiderzee naar Ullerberg. Onder de topografische kaart van 1993 van hetzelfde gebied. De rode lijnen geven globaal de verdeling in grondgebruik.

Dit is in grote trekken het algemene verhaal van de Nederlandse landbouw op de zandgronden. Waar in Oost- en Zuid-Nederland Nederland en Drenthe de natuurlijke omstandigheden enigszins afweken, verschilde de opbouw van het boerenlandschap ook wel wat van die op de Veluwe, maar niet wezenlijk. Als uitvloeisel van de beschreven bedrijfsvoering had elk dorp en elke buurtschap gebieden met bouwland (engen), met wei- en hooiland (broeken) en zogenaamde woeste gronden (velden). De Ermelose Enk lag westelijk van het dorp; Het Ermelose Broek nogal op afstand ten noorden van Horst en het Ermelose Veld ten oosten en zuiden van het dorp. De Groevenbeekse Heide was onderdeel van het Zuiderveld. De Ermelose Enk is na de Tweede Wereldoorlog in hoog tempo volgebouwd vanwege de woningnood en de komst van veel beroepsmilitairen. Met de kennis van nu weten we dat daarbij veel archeologische sporen verloren kunnen zijn gegaan.

Telgt

Telgt is zeker al twaalf eeuwen oud. We weten dat een zekere Hiddo in het jaar 806 een derde deel van zijn goederen in Telgud aan de zendeling Liudger schonk. Het oude woord 'telg' kan verwijzen naar een omwalde kamp, met bomen beplant. Meer algemeen ook naar een jonge boom, in het bijzonder eiken.¹ De eerste bewoners vestigden zich waarschijnlijk in een halfopen bosgebied met niet al te grote bomen. Dat was gemakkelijker te ontginnen dan de zwaardere bossen die meer oostelijk lagen. Mijn inschatting is dat we die goederen van Hiddo in het gebied rond de Oude Telgterweg moeten zoeken. De boerderij Loksum (Oude Telgterweg 245) zal wel ongeveer gelijk te stellen zijn met het Lompsem uit 1150 en ook Klarenbeek van de familie Van Nijhuis komt vermoedelijk in die tijd onder een andere naam al voor. Wie het Nonnenpad richting Putten neemt, komt merkbaar door een heel oud landschap. Akkers, weilandjes, bosjes en zelfs heideveldjes wisselen elkaar af. Deze omgeving voldoet aan de volgende omschrijving van kampen: 'Kampen zijn

Hoogtekaart over kaart Nijkerkerweg 1890. De pijlen wijzen naar enkele zeer oude erven. Lichtblauw is ca. 2,5 m., groen ca. 5,5 m. en paars ca. 8-10, m. > NAP. Oude erven en huiskampen liggen mooi in het middengebied qua hoogte.

kleine landbouwcomplexen, tot ver in de twintigste eeuw door houtsingels of hakhout omgeven. Ze worden geflankeerd door kleine percelen weiland en kleine boscomplexen. Bij deze kampen lagen boerderijen die bekend zijn uit middeleeuwse bronnen'.²

Vanaf de Oude Telgterweg loopt in ongeveer noordelijke richting de Nijkerkerweg, een oude heerweg richting Harderwijk. Hij loopt over een dekzandrug, een hogere rug in het lage kustgebied waarop wonen al vroeg mogelijk was. Overigens moeten we bedenken dat de Zuiderzee pas tijdens een reeks stormen in de periode van de 9^e tot en met de 13^e eeuw in etappes is ontstaan. De waterhuishouding zal vroeger hier heel anders zijn

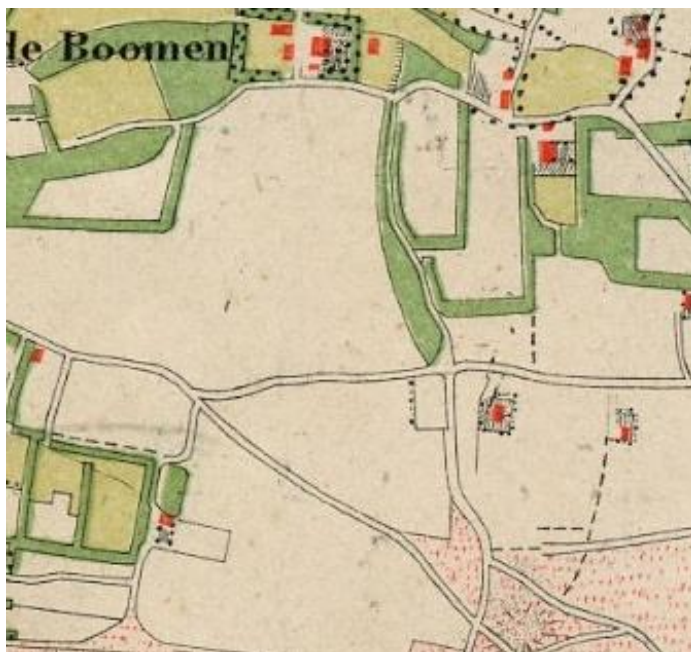
¹ M. Schönfeld, *Veldnamen in Nederland* (Arnhem 1980) 75.

² H.B.G. Scholte Lubberink, L.J.Keunen, N.W. Willemse, *Op het kruispunt van de vier windstreken Nederlandse Archeologische Rapporten 48*(Amersfoort 2015) 51.

geweest. Langs die Nijkerkerweg ligt een aantal boerderijen waarvan de geschiedenis aantoonbaar teruggaat tot de 15^e eeuw maar vermoedelijk zijn ze ouder. De boerderijen zelf liggen meestal 50 tot 100 meter van de weg, vroeger met een soort oprijlaan ermee verbonden. Van daaruit is de ontginning gestart, eerst met wat onregelmatig gevormde huiskampen, dus akkers dichtbij huis. Aan de westkant werden later per boerderij stroken land ontgonnen, zogenaamde hoevestroken die hier slagen werden genoemd. Daarop zijn in een later stadium boerderijen gebouwd.³ De slagen zijn op oudere kaarten nog goed te herkennen zoals op bijgaande afbeelding.

In het begin van de 14^e eeuw is als laatste het meest westelijke gebied ontgonnen, voor het grootste deel Rie(t)broek genaamd. Het werd vanwege drassigheid gebruikt als hooiland. De uitgang -broek verwijst ook naar een nat landschap.

Bouwland vormde de spil waarom de bedrijfsvoering draaide, aldus Bieleman.⁴ Bij een sterke bevolkingstoename die tot het midden van de veertiende eeuw aanhield, ontstond na de totstandkoming van de huiskampzone aan de oostkant daarvan een groot open landbouwgebied, mogelijk gezamenlijk ontwikkeld. Een dergelijk open landgebied werd in Hoog-Nederland afhankelijk van het gebied een es, een enk of eng genoemd. In Telgt sprak men van de Telgter Eng. Engen zijn er in verschillende typen. De Telgter Eng is een voorbeeld van wat men een Gewann-es of -eng noemt. Zo'n eng was in regelmatige blokken verdeeld die op hun beurt weer in stroken waren verkaveld. Dit zou op een gezamenlijke aanpak bij de ontginning kunnen wijzen. De verschillende percelen waren niet door houtwallen of iets dergelijks gescheiden. Daardoor hebben engen een open karakter. Perceelsgrenzen konden worden aangegeven met in het veld gevonden keien. De boeren moesten ook wel over het perceel van een ander om hun eigen perceel te kunnen bereiken. Dit vereiste ook afspraken over de teelt omdat er dan rond dezelfde tijd geoogst moest worden. In Ermelo werd vooral rogge geteeld, boekweit kwam eveneens voor. Een mooi voorbeeld van een in oorsprong vrij grote Telgter boerderij is Groot Noordbrandsgoed (op bovenstaande afbeelding bij het 2^e pijltje van onderen). In 1650 behoorde bij dit erf zeven morgen bouwland (ruim 6 ha) dat met

1890. Witte gebieden geven een deel van de Telgter Eng aan. De percelen zijn door Defensie niet ingetekend omdat die militair gezien niet interessant waren.

rogge en boekweit werd bezaaid. De pachtboer huurde ook nog wat grond van anderen en bezat vier paarden, wat relatief veel was, en zeven koeien. De percelen die een boer op de eng bezat, lagen vaak nogal verspreid. Dit had o.m. te maken met risicospreiding. Niet op alle delen van de eng waren de omstandigheden qua vochtigheid en kwaliteit hetzelfde.

Komend vanuit Ermelo zien we na de rotonde Telgterweg/Arendlaan het noordelijke deel van de Telgter Eng nog mooi liggen. Er lijkt wel een hapje uitgenomen (zie groene percelen linksonder op de kaart), maar de eng is er hier misschien omheen gelegd. Hier lag vroeger een bosje, het Papenbosje, waarschijnlijk oud bezit van een geestelijke

³ Jochem Kroes, *Onvolledig opstrek op de Nederlandse zandgronden* (Amsterdam 1991) 88,89.

⁴ Jan Bieleman, *Boeren in Nederland. Geschiedenis van de landbouw 1500-2000* (Amsterdam 2008) 97.

instelling. Dat was eeuwen in dezelfde (dode) hand en aan het economisch verkeer onttrokken. Mogelijk had de eigenaar vanouds meer baat bij het hout dan bij bouwland.

Horst

De buurtschap Horst, door de Horstse Beek gescheiden van Telgt, heeft dezelfde kenmerken maar verschilt aanzienlijk van Telgt. Hier liggen drie dekzandruggen in het landschap, uitgespreid als

vingers die in de richting van de Zuiderzee wijzen. Daarop zijn resp. de Horloseweg, de Buitenbrinkweg en de Zeeweg aangelegd. En daar bevinden zich de oudere boerderijen. Wellicht is de bewoning hier in de 11e eeuw begonnen aan een voorganger van de Horster-Engweg. Onder de landbouwgronden van de Horster Eng bevonden zich overblijfselen van zeker zestien boerderijen met bijgebouwen.⁵ Archeologen denken dat de bewoning hier halverwege de 13e eeuw is verlaten en dat de bewoners zich toen langs de Buitenbrinkweg hebben gevestigd. Ook in Horst bevinden zich boerenerven waarvan de geschiedenis tot de 14^e eeuw of nog verder teruggaat. De Eng werd al genoemd, ook in Horst werden langs de Buitenbrinkweg nabij de boerderijen huiskampen aangelegd. Later werden de

Op dit kaartje uit 1890 zijn de drie 'vingers' mooi te zien. Het zijn de witte gebieden. Ook de vele houtwallen waarover het later in deze tekst gaat, zijn opvallend.

Groot Spijk vlakbij 'zee' voor de Tweede Wereldoorlog. Dit erf bestond al rond 1400.

lagere gebieden tussen de dekzandruggen ontgonnen. De Rietmheen (nu Drielanden) en de Klemmheen waren hooigebieden langs de kust. Nadat plannen voor het realiseren van een industrieterrein in Horst-Noord waren afgeblazen, zijn op de Horster Eng woningen gebouwd.

⁵ Hier zijn alleen de resultaten van een opgraving uit de jaren '70 vermeld, niet van een recentere iets noordelijker.

Veldwijk

De buurtschap Veldwijk was eerst een onderdeel van Telgt en werd waarschijnlijk vanaf de achttiende eeuw ook wel onder die naam daarvan onderscheiden. De buurtschap liep aardig ver in westelijke en vooral zuidelijke richting door. De naam Veldwijk is eigenlijk verloren gegaan door de

Voormalige boerderij De Boomen aan de Oude Nijkerkerweg (nabij het Oogstfeestterrein.). Lang het domein van de familie Jan Kuiper. In 1437 veranderde Hertog Arnold van Gelre dit erf van een horig goed in een tijnsgoed. Toen had men ook al van hieruit een uitzicht op de open Telgter Eng.

komst van de gelijknamige GGz-instelling in 1886 en ook door de grote uitbreiding van Ermelo in westelijke richting. Misschien is Veldwijk een dochtervestiging van het dorp Ermelo geweest. De oudste boerenerven waren ook hier minimaal 15e-eeuws. De Veldwijker Eng, nu verdwenen, sloot zo ongeveer aan bij de Telgter Eng. Het veld lag aan de noordzijde waar nu het bos van GGz-Centraal is. Het broekland van de Veldwijkse boerderijen moeten we ook aan de

noordzijde van de Horsterweg zoeken, in het oostelijke deel van het gebied tussen Groene Allee en Kolbaanweg. Daar ligt nu de boerderij van de familie Nummerdor die vanouds de naam De Broeken draagt. En ook vond men hier de Voorste - en Achterste Broeken. Dit hele gebied (waarvan ook Emaus deel uitmaakte) is waarschijnlijk ook rond de 14^e eeuw ontgonnen en droeg toen de naam Stortelbroek. Het in slagen ontgonnen terrein ligt er nog ongeveer zo bij als het eeuwen is geweest. De boerderij Polslag (Horsterweg 160) was mogelijk ooit een ontginningsboerderij. Kadastraal behoorde deze omgeving later overigens bij Horst.

Ik begon dit verhaal met te attenderen op de dynamiek die vroeger ook in bedrijfsvoering en landschap aanwezig was. Oude stafkaarten wijzen uit – en oudere bewoners van de buurt weten dit ook nog – dat Horst en Telgt aan de westzijde niet zo open waren als nu. Vooral in de jaren na de Tweede Wereldoorlog werd mechanisatie gepropageerd en dat vroeg om grotere percelen om te kunnen dóórrijden. De productie moest omhoog en dit was een van middelen waarmee dit kon worden bereikt. Mij staat nog een gesprekje voor de geest dat ik begin jaren '80 had met Eibert Bosch van de boerderij de Rode Schuur. Hij vertelde over het verwijderen van houtwallen waaraan hij destijds met zijn vader had gewerkt. Bij nader inzien tot zijn grote treurnis. Ach, we zijn allemaal kinderen van onze tijd.

Verandering is er altijd geweest. Ook vroeger reageerden boeren zo nodig op veranderingen van de markt, veranderden zij hun werkwijze en probeerden zij weleens een nieuw gewas. Dat kon gepaard gaan met veranderingen in het landschap. Ook is er een tijd geweest dat rijk geworden Harderwijkers (die meestal eigenaren waren boerderijen in het buitengebied) een heren- of jachtkamer bij een boerderij bezaten of op het erf een bescheiden landhuis lieten bouwen. In Telgt zijn zo de landhuizen Kindergoed, Zeeburg en Zeezicht verschenen en trouwens nadien ook weer verdwenen. Na afbraak hernamen de boeren hun rechten. In Horst en Veldwijk zijn de landhuizen wel verdwenen maar de gronden omgezet in instellingsterreinen die op een natuurlijke wijze zijn ingepast geraakt in hun omgeving.

Ook nu zijn er problemen die een oplossing behoeven. Woningnood en eigenlijk ongebruikt liggende

Telgt in 1948. Een lappendeken

agrarische percelen landerijen zijn er maar enkele van. Het afbreken van oude schuren maakt soms woningbouw op een perceel mogelijk en dat gebeurt dan ook, wat aantrekkelijk en begrijpelijk is. Al doende verandert ons buitengebied van karakter. Wie veel met de geschiedenis bezig is, is zich misschien meer dan anderen bewust van het feit dat wij tijdelijke gebruikers zijn. Wij hebben het landschap min of meer te leen. Waar vroeger veranderingen op kleine schaal plaatsvonden en vaak omkeerbaar waren, gebeurt het nu op veel grotere schaal en verdwijnen landschappen voor altijd. Dit kleine overzicht van een stukje

landsgeschiedenis moet dan ook gelezen worden als een oproep om zorgvuldig om te

gaan met wat we te leen hebben, om te leren van fouten die vroeger zijn gemaakt, om ook rekening te houden met ontwikkelingen op langere termijn, d.w.z. langer dan de vier jaar die in de politiek vaak de horizon vormt. Het landschap is van ons allemaal en de gemeentelijke overheid heeft de niet eenvoudige taak om uit alle aspecten en alle belangen waarmee rekening moet worden een soort optimum te smeden.

De Telgter Eng is, na gedurende een lange periode steeds in rapporten als een waardevol open gebied te zijn gekarakteriseerd, nu opeens onder weidse kampenlandschappen geschaard. Dit is een nieuwe term en het zal lezers na het voorgaande duidelijk zijn dat dit eigenlijk een soort tegenspraak in zich heeft. Wat wordt hiermee beoogd? Moeten wij hierin een framing zien die het gemakkelijker maakt om dit gebied te veranderen? Een discussie over zulke ontwikkelingen lijkt mij met open vizier en goede argumenten te moeten worden gevoerd en niet met het invoeren van diffuse termen. Als er betere argumenten zijn om onze laatste eng te bebouwen dan om het niet te doen, dan zij dat zo. Anderzijds kunnen we ons ook richten op het werk van onze voorgangers en het door hun gecreëerde landschap handhaven als cultureel erfgoed. Misschien is daarbij ook een passend nieuw gebruik mogelijk. Overal in het land zijn vernieuwende initiatieven waardoor we ons kunnen laten inspireren. Wij moeten voorkomen dat we ons tegenover onze kleinkinderen moeten schamen voor wat we met ons leengoed hebben gedaan. Er is al te veel misgegaan. Ik vind het niet raar als een oudheidkundige vereniging als grote maatschappelijke organisatie daarin ook een mening heeft en die inbrengt in de discussie over de toekomst van onze gemeente. Niet om veranderingen tegen te houden maar om te helpen een brede en goede afweging te maken.

Hans van Dijk